

8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VII. – Т. 1 : Акты о заселении Юго-Западной России (от половины XIII до половины XV в.). – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – 746 с.

9. Документы Московского архива министерства юстиции. Т. I. – М. : Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1897. – 569 с.

*Торон Анатолій Васильович, доцент кафедри політичних наук,
Київський національний університет будівництва і архітектури*
**ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ XVII ст. ЯК КОНСТИТУЦІЙНІ АКТИ
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО**

Поява конституцій в різних країнах у сучасному їх розумінні пов'язана з епохою буржуазних революцій.

В Україні конституційний процес значного розвитку набув в період Гетьманської держави XVII ст. Зміни у правовому становищі України та її класів, що відбулися в ході Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, та після підписання договору з Росією 1654 р., закріплювалися у нормативних актах, передусім у так званих Гетьманських статтях, які були своєрідною згодою двох сторін — Росії в особі царського уряду та України в особі гетьмана.

Це були основні нормативні акти, які визначали правовий статус України та її відносини з Росією. Тому багато вчених розглядають їх як своєрідні Конституції України. Кожен з цих документів називався або ім'ям гетьмана, який підписав його, або місцем, де документ було прийнято. Ось їх перелік:— березневі статті Б. Хмельницького (1654 р.), Переяславські статті Ю. Хмельницького (1659 р.), Батуринські та Московські статті І. Брюховецького (1663, 1665 р.), Глухівські статті Д. Многогрішного (1669 р.), Конотопські та Переяславські статті І. Самойловича (1672, 1674 р.), Коломацькі статті Івана Мазепи (1687 р.), Решетилівські статті Івана Скоропадського (1709 р.), "Рішительні пункти" Д. Апостола 1728.

Особливу роль роль і значення серед Гетьманських статей мають «Березневі статті» Б. Хмельницького, бо вони перші та мали правову силу протягом майже 100 років; їх дієвість підтверджувалась практично всіма наступними гетьманами Війська Запорізького.

Деякі вчені помилково називають перший договір, укладений Б. Хмельницьким з московським царем Олексієм Михайловичем, Переяславською угодою. Подібні документи найчастіше називаються за місцем підписання. В даному ж випадку вони ввійшли в історію як "Березневі статті", тому що були підписані в Москві представниками Б. Хмельницького і царем в березні 1654 року.

Варто зазначити, що матеріали договору з Москвою розроблялися під керівництвом гетьмана в Чигирині, а "статті" редагував, здається, І. Виговський, як військовий писар. Документ був оформлений у вигляді прохання до царя, а вже в Москві думні бояри назвали його "статтями".

Замість 23 статей, запропонованих українською стороною, цар погодився тільки на 11 статей, що й підтвердив "Жалуваною грамотою гетьманові і Війську Запорізькому" від 27 березня 1654 року. Причому все це було оформлено досить своєрідно. Тобто українська делегація подала цареві "Березневі статті", з поправками, доповненнями і вилученнями, які були зроблені за вимогою російської сторони, а у відповідь отримала царську грамоту. В останній, власне, повторювався зміст "Березневих статей", тільки вже за підписом царя.

Зміст статей зводився до таких положень: 1) збирання податків; 2) плата старшині; 3) млини для старшини; 4) витрати на артилерію; 5) дипломатичні відносини; 6) затвердження маєтків митрополита; 7-8) відправка російських військ на Смоленськ і польський кордон; 9) плата війську; 10) наказ донським козакам не порушувати миру з Кримом; 11) допомога залогам на Кодаку і Запоріжжі.

"Статті" від 21 березня 1654 року збереглися тільки в чернетці, тому залишилося невідомим, хто їх підписав з боку козаків.

Інші справи, які порушували перед московським урядом козаки, були вирішені окремими царськими грамотами. Першою грамотою були затверджені вольності Запорізького війська: "Як... учинились під нашою государевою високою рукою він, гетьман Богдан Хмельницький, і все Військо Запорізьке, і віру нам, великому государю, і нашим государевим дітям, і наслідникам на вічне підданство учинили..." Як твердять деякі історики, це був союзний договір між Україною і Московським царством. Однак таке твердження важко узгоджується з такими наказовими способами дієслова з царської грамоти, як: "...на вічне підданство учинили Ми ...підданого нашого Богдана Хмельницького ...пожалували, звеліли їм бути. Ми указали...",

Наприклад, І. П. Крип'якевич вважає, що це був акт державного об'єднання України з Росією. На основі акта про об'єднання Військо Запорізьке стало під владу російського царя. Україна в складі Російської держави мала широку автономію. На союз двох рівноправних держав це було мало схоже.

Другою царською грамотою було затверджено при гетьманській булаві чигиринське староство. Третьою грамотою було закріплено права шляхти, а саме — земські суди та маєтки.

Статті разом з царськими грамотами створили один акт підтвердження прав, якого вимагало Військо Запорізьке. З цього часу Гетьманські статті укладалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана. Здебільшого вони посилялися на статті Б. Хмельницького, але виявляли схильність до все більшого обмеження прав Гетьманської України, тією чи іншою мірою конкретизуючи, змінюючи або скасовуючи окремі пункти договору 1654 р.

Зауважимо, що вже в договорі 1654 р. та історії його появи була закладена можливість для наступних обмежень вільностей України. По-перше, він санкціонував відступи від положень прохальних пунктів Б. Хмельницького; по-друге, закріплював зверхність влади царя, а відтак ставив правовий статус України, її суспільних верств у залежність від уряду Росії.

Царський уряд не приховував своєї далекоюсяжної мети. У 1687 р. в статтях Мазепи було заявлено про прагнення об'єднати «народ малоросійський з великоруським народом..., чтобы были они одною их царевого величества державою общою...».

Досить чітко про ці наміри свідчить аналіз всіх наступних Гетьманських статей.

Переяславські статті Ю.Хмельницького – перші значні обмеження прав і вольностей козаків. Так, їм і гетьманові наказувалось завжди виконувати будь-які царські накази щодо військової служби, поставляти озброєні полки московському государеві; заборонялось вирушати без царського указу у військові походи. За порушення останнього пункту винні карались смертю. Російські війська віднині розташовувались не лише у Києві, а й у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Приписувалось ліквідувати усі козацькі залоги у Білорусії, а хто буде там називати себе запорожцями, "то тих ловити і карати на горло". Гетьман мав обиратися тільки з дозволу московського государя, і без санкції останнього ніхто не міг його замінювати. Йому належало "бути вірним і навіки невідступним його царській величності і не заваблюватися ніякими людськими оманками, не вірити ніяким вимовам про Московську державу".

Батуринські статті в загальному підтверджували Березневі статті 1654 р., але разом з тим відчутно погіршували права і свободи українських селян та міщан, які віднині мали харчувати за свій рахунок московське військо, утискували правове становище і пригнічували людську гідність російських селян-утікачів, яких старшина зобов'язувалась негайно повертати колишнім панам на Московщину, суттєво під-ривали привілеї українських купців, яким категорично заборонялось вивозити до Росії горілку і тютюн.

11 жовтня 1665 р. вже у Москві, цитую, "царської величності вірний холоп" і "найнижча підніжка пресвітлого престолу" **І. Брюховецький** підписав **Московські статті**, де формально підтверджувались надані раніше козацькому війську привілеї, але нехтувались права і свободи всього українського народу, всієї автономної Гетьманщини. Де українські міста і села офіційно визнавались володінням російського самодержця. А кількість російських військ в Україні значно збільшувалась й разом з цим збільшилося їхнє втручання у справи місцевого самоуправління .

Така принизлива політика викликала нову хвилю обурення і повстань народу, що на Правобережжі вилилось у Коліївщину. І. Брюховецький навіть спробував було розірвати стосунки з Москвою і віддати Україну турецькому султанові, але все одно був розшматований перед очима ще одного претендента на владування в Україні П. Дорошенка. Та події далі розвивались так, що

гетьманом Лівобережжя став "мужичий син", чигиринський полковник Д. Многогрішний, якому вдалось "відвоювати" у московського царя певні козацькі права і вольності, надані їм ще за доби Б. Хмельницького.

16 березня 1669 р. у дію вступили **Глухівські статті з 27 пунктів**. Царські війська залишалися віднині лише у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острії. Російські воєводи мали наглядати тільки за своїми служилими людьми і під страхом жорстокої кари не могли чіпати громадян України. Суттєво зміцнювалось правове становище гетьмана: "До кожного воєводи, заради чистої правди, гетьман повинен призначати когось із своїх знатних людей комісаром, сам же гетьман підкоряється тільки государеві і служить йому вірно". Відновлювалась і існуюча до І. Брюховецького податкова система. Разом з тим Глухівські конституції обмежували реєстрове козацьке військо 30 тис. чоловік, практично забороняли гетьману дипломатичні зв'язки, значно обмежилися права і свободи українського селянства, зробивши його перехід у козацький стан майже неможливим.

Наступні Конотопські і ще одні Переяславські статті ухвалені за гетьмана І. Самойловича (1672 і 1674 рр.), повторювали в основному Глухівські статті, але з ще більшим обмеженням автономних прав України, особливо у сфері міжнародних відносин. Якщо, скажімо, за доби Д. Многогрішного представникам Гетьманщини ще дозволялось бути присутніми на переговорах Москви з чужеземними державами, то тепер і така можливість була скасована. Зрештою І. Самойлович і вся його рідня підступно опинилися перед страшним і жорстоким судом московського царя. Така ж трагічна доля спіткала раніше і Д. Многогрішного, засудженого у Москві за підлими доносами старшини "на горло", але потім помилуваного і відісланого на вічну каторгу в Сибір.

Прихід до влади І. Мазепи ще більше погіршив права і свободи українського громадянина. Підписані ним 4 серпня 1687 р. **Коломацькі статті**, продекларувавши дещо з тверджень про козацькі вольності з статей Б. Хмельницького та Глухівських статей, зводили нанівець те, що було досягнуто раніше: повна вже заборона дипломатичних стосунків; повна заборона торгівлі з Кримом; повна заборона під страхом жорстокого покарання торговельних зносин з Москвою; насильницьке нав'язування Україні російських грошових знаків так званих "чехів"; категорична вимога підтримувати вічний мир і союз з Польщею, тобто визнання польського панування на Правобережжі; обов'язок гетьмана за вказівкою царя воювати з Кримом і Туреччиною; значне обмеження прав гетьмана самостійно вирішувати питання про призначення чи зміщення вищої козацької старшини; зобов'язання гетьмана виходити у відставку за вказівкою царевих уряду тощо.

Вперше в історії українсько-російських відносин до Коломацьких статей було внесено пункт про "зміцнення кровної єдності двох народів "народ Малоросійський всякими мерами и способы с Великоросійским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением". І. Мазепа на Євангелії заприсягнув ніколи не згадувати про те, що Україна існує на ґрунті Гетьманського регламенту, не кажучи вже про її

автономність чи самостійність, а скрізь підкреслювати лише те, що українські землі — це володіння "їх царської пресвітлої величності самодержавної держави".

Решетилівські статті І.Скоропадського. Вже при виборах нового гетьмана І. Скоропадського у Глухові 6 листопада 1708 українській автономії був нанесений важкий юридичний удар. Гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився затвердити нові пункти, запропоновані Скоропадським, і навіть не видав грамоти на затвердження гетьмана (підтверджувальну грамоту на гетьманство Скоропадський дістав тільки 5 січня 1710). 17 липня 1709 гетьман Скоропадський звернувся в Решетилівці до Петра І з так званими "просительними статтями" з 14 пунктів. Ці статті і відповіді царського уряду на їхні пункти мали назву "Решетилівські статті 1709 р.". Це був по суті законодавчий акт уряду щодо управління Лівобережної України. Якщо раніше статті складалися козаками, вони погоджувалися з російською стороною й приймалося спільне рішення, то тепер же цей акт був однобічний: з боку царя давалося ствердження чи заперечення, без погодження. Цар у загальних фразах підтверджував "права й вольності" України, які регламентувалися давнішими договорами з гетьманами зокрема статтями Б. Хмельницького, обіцяв згодом дати гетьману І. Скоропадському й статті. Водночас відмовлялося в проханні, щоб українське військо було під українським командуванням, як це було раніше, а не російських генералів. Полковники прирівнювалися до російських генерал-майорів, їм передбачалося надавати за службу землі й маєтки, однак царські грамоти на власність віднині мали видаватися лише за особистим проханням гетьмана і переважно тільки на час служби. Батуринська артилерія як військовий трофей мала залишитись у Москві, а гармати, забрані в Гадяцькому полку, поверталися, крім тих міст, які підтримали Мазепу. Воєводи залишалися, як і раніше, але обіцялося, що їм буде наказано в права українців не втручатися, крім таких, як зрада, державних справ. З деяких міст гарнізони мали бути виведені, крім Полтави. Цар проявив особливу ласку — звільнив до кінця 1709 козацьке військо від участі у воєнних походах. Установлювався контроль Москви за фінансовою діяльністю гетьманського уряду. Визначено було, що царські угоди надсилаються тільки одному гетьману. Одночасно гетьманові було вказано, що йому не личить, звертаючись до царя, згадувати за "козацьку вольність", бо український народ із милості царя має стільки привілеїв та вольностей, як ні один народ у світі, отже, нехай будуть вдячні за те, що Росія їх оберігає й обороняє. 18 липня 1709 Петро І призначив стольника А. П. Ізмайлова міністром-резидентом при І. Скоропадському "для своїх, великого государя, справ і порад", зобов'язавши його "наглядати за тим, щоб "як у гетьмана, так і у старшини й у полковників ніяких хитань до зради і до непокори народу не було". Уперше біля особи гетьмана встановлювався офіційний резидент-наглядач, який, по суті, дістав права співправителя.

Рішительні пункти Данила Апостола. 1 жовтня 1727 на гетьмана було обрано миргородського полковника У жовтні 1728 він поїхав до Москви на

коронацію молодого імператора Петра II й тут подав петицію про повернення Україні старих прав згідно з договором, який був укладений ще Б. Хмельницьким. На цю петицію дістав відповідь від Вищої Таємної Ради у 28 пунктах, т.зв. "Рішительні" (конфірмовані) пункти, що стали до кінця самого існування Гетьманщини її основною конституцією. Гетьман не мав права вести дипломатичних зносин з іноземними державами, і якщо до нього прибували послы, то він негайно мусив переслати привезені ними листи до Петербурга. Тільки з сусідніми державами — Польщею і Кримом він міг зноситися щодо пограничних справ, але з відома царського резидента при гетьманському дворі. Гетьманська резиденція мала й надалі залишатись у Глухові. Чисельність найманого війська обмежувала ся до 3 полків (крім реєстрових козаків), і гетьман під час війни підлягав наказам російського генерал-фельдмаршала. Кандидатів на посади генеральної старшини й полковників вибирала старшина з поміж себе, але затверджував ці кандидатури сам імператор. Всю нижчу старшину затверджував гетьман. Цілий ряд пунктів стосувався питань економічного життя: був дозволений вільний приїзд чужо земних купців для торгівлі; дозволено також приїздити й купцям-євреям, але з тим обмеженням, що вони мали продавати товар лише оптом і за виручені гроші купувати якийсь місцевий товар на вивіз, а не вивозити золота й срібла. Індукта. себто мито на товари, що ввозилися в Україну, мала йти до російського скарбу. Була скасована заборона росіянам купувати землю в Україні, але вони при цьому мусили підлягати юрисдикції української влади. Поселяти на цих землях російських селян-кріпаків було заборонено. У козаків та в посполитих заборонялося відіймати як спадкові, так і куплені ґрунти. "Рішительні пункти" вказували на потребу ревізії маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки: рангові і ратушні маєтності, якщо вони були роздані власникам, мали бути повернені урядам і ратушам. "Рішительні пункти" відмінили збори, встановлені колишньою Малоросійською колегією, і давали перелік державних видатків, причому було визначено, що нагляд за збором податків здійснювали два підскарбії: один — росіянин, другий — українець. Було зафіксовано, що суд і розправа в Україні здійснюються за колишніми правами, але були внесені певні зміни в судівництво: за вищу апеляційну інстанцію мав слугувати в краї так званий Генеральний суд, який складався тепер із 6-ти осіб: із 3-х українців і 3-х росіян. Гетьман мав бути президентом цього суду. "Рішительні пункти" визначили порядок розгляду апеляції до гетьмана й Генерального суду, а на останній — в Колегію іноземних справ, а також накладання штрафів за винесення свідомо неправдивих вироків. В один із пунктів було внесено, що має бути скликана спеціальна комісія для перевірки старих законів і складання нового кодексу. «Рішительні пунктами» 1728 р., при всій їх обмеженості, дали можливість Д. Апостолу на певний час загальмувати процес деформації Гетьманщини як політного утворення. Безумовною заслугою Д. Апостола стало: розширення повноважень старшин, рад у галузі організації торгівлі і промислів, спроба поставити перепони на шляху скупівлі за безцінь чи відвертого захоплення українських земель росіянами.

Отже автори всіх Гетьманських статей не робили якихось концептуальних відкриттів, не створювали нових державних моделей, а досить творчо підійшли до досвіду своїх батьків та дідів і виклали на папері те, що склалось на практиці і пройшло багатолітнє опробування.

Тож в загальному можна зробити висновок що гетьманські договірні статті - конституції, які уклалися кожного разу при виборі нового гетьмана між ним і московським урядом, визначали характер державності України й форми відносин з Москвою. В основі всіх цих договорів лежали так звані "Статті Богдана Хмельницького", але в кожний новий договір уносилися деякі зміни, майже всі в напрямі обмеження української автономії і влади гетьмана. В тій же час, спираючись на факти можна сміливо сказати, що Гетьманські статті – це дійсно конституційні акти, котрі в свій час юридично підтвердили існування повноправної держави – Україна. Вплив цих статей і був помітний і в наступній історії конституційних процесів на початку ХХ ст. та в Новітній українській Державі, в Міжнародних її договорах з іншими країнами.

а. Список використаних джерел

1. Енциклопедичний довідник за ред. А.В. Кудрицького.- К.: УЕ, 1992
2. Історія держави і права України, ч. I. К., 1996.
3. Мала енциклопедія етнодержавознавства НАНУ, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; [редкол.: Римаренко Ю.І. (відп. ред.) та ін.]. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
4. Маркевич Н. История Малороссии, т. 3. М., 1842.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Укр. держ. ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К. – 1997.
6. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. УЇЖ, 1993, № 4-12; 1994, № 1-4, 6; 1995, № 2, 6.

*Ігнатова Людмила Русланівна, канд. історичних наук, доцент,
НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ТА ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сучасна Україна знову постала перед масштабними реформами у всіх галузях економіки, у тому числі й в аграрному секторі. Тому останнім часом спостерігається інтерес серед науковців щодо історичної спадщини. У сільському господарстві у пошуках ефективної моделі реформи проводилися досить часто. Але українські землі, які у ХІХ-ХХ ст. знаходилися у складі інших держав, не мали можливості розкрити свій економічний потенціал. Так, більшість українських земель, які входили до складу Російської імперії, реформувалися царським урядом без врахування економічних, сільськогосподарських та культурних особливостей. Однією із спроб здійснити аграрні реформи у сільському господарстві пов'язана з ім'ям П.А.Столипіна.